

2.5. РОЗВИТОК ВІТЧИЗНЯНОЇ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ У 20-50 РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ.

Соціально-психологічна думка першої половини ХХ століття характеризується динамічними трансформаціями і гостротою, в чому знайшли відображення бурхливі прогресивні й водночас трагічні соціальні та політичні події в даний період людської історії. В цей час Україна опинилася в епіцентрі соціальних, економічних, воєнних потрясінь, адже по ній прокотилася перша світова війна, пройшли драматичні хвили жовтневого перевороту і нищівної громадянської війни, а пізніше – штучні соціально-економічні експерименти, зокрема примусова колективізація, індустріалізація, голодомор, політичні репресії і знову – вже друга за півстоліття кривава світова війна, Тому соціально-психологічні ідеї вчених звичайно не могли не відобразити цей жахливий історичний екстремум, що спричинив справжнє соціальне випробовування українського народу. В таких умовах талановита українська думка висувала чимало рятівних ідей і, хоча більшість з них щезала разом зі своїми авторами у вирі історичних подій, однак й ті, що залишилися в науковій пам'яті, мають бути виявлені й осмислені зараз – тепер вже з точки зору корисності для подолання перманентних соціально-економічних криз, в які неперервно потрапляє Україна і які тривають вже два десятиліття після отримання нею незалежності.

За якими ж критеріями доцільно шукати соціально-психологічні ідеї в цей історичний період в країні, в якій на той час соціальна психологія ще тільки намічалася, але її паростки, разом із педологією, психотехнікою та тестологією, були визнані у 30-ті роки минулого століття ідеологічно шкідливими, були фактично заборонені, а більшість їх авторів і прибічників – репресовані або опинилися в еміграції? Ці напрямки почали визначатися лише у другій половині минулого століття і чітко сформульовані в українській науці лише сьогодні.

Скористаємося в цьому плані тими міркуваннями стосовно проблем і завдань соціально-психологічного дослідження, які були сформульовані у сучасному навчальному посібнику «Основи соціальної психології» підготовленому провідними співробітниками Інституту соціальної та політичної психології НАПН України за редакцією **М.М.Слюсаревського** [19]. Мова йде про такі проблеми, як:

1. Науково-методологічні (предмет, місце соціальної психології в системі наукового знання, методологічні засади і методи тощо).

2. Основи психічної регуляції (саморегуляції) соціальної поведінки людей (соціальні настановлення, ціннісні орієнтації, ситуаційна зумовленість, характеристика соціального суб'єкта, прогностичність соціально-психологічного знання та ін.).

3. Психологічні проблеми міжособової взаємодії і міжособових стосунків (психологічний «підтекст», кооперативні і конфліктні форми, вербальне і невербальне спілкування, психологічні бар'єри, сприймання і розуміння людьми одне одного, каузальна атрибуція, атракційні процеси тощо).

4. Психологія групових соціальних суб'єктів (психологічні детермінанти становлення людських спільнот, феноменологія надіндивідуальних психічних явищ, динамічні процеси в групах, групові норми та санкції і т.д.).

5. Соціальна психологія особистості (співвідношення індивідуального і соціального в особистості, процеси соціалізації та індивідуалізації, персонігенез людини, адаптація до умов соціального середовища, соціальна поведінка особистості, проблеми свободи і відповідальності, життєвого вибору особистості, причини соціальних девіацій та шляхи запобігання їм та ін., зокрема її вищі акмеологічні прояви, обдарованість, талант, геніальність).

6. Проблеми розроблення та застосування практичного інструментарію соціальної психології (підвищення надійності методів та методик соціально-психологічної діагностики, конструювання та вдосконалення методів і технологій здійснення консультативної роботи, надання соціально-психологічної допомоги зацікавленим у ній особам та організаціям у вигляді тренінгів особистісного зростання та бізнес-тренінгів, ділових та організаційно-діяльнісних ігор, PR-технологій тощо) [19, с. 24-27].

Поряд із перерахованими проблемами, важливими критеріями ретроспективного аналізу історико-теоретичних даних про соціально-психологічні ідеї означеного періоду становлення вітчизняної науки виступають також нові завдання, що постають серед сучасною соціальною психологією і висвітлені у відповідній літературі [див. зокрема в 19, с. 29-30]:

Саме в сітку цих проблемних напрямків і завдань соціальної психології мають потрапити, із всього розмаїття доступних історико-психологічних даних, напрацьованих представниками різних наук в означений період, ті соціально-психологічні ідеї, які мають бути відшукані та вивчені в контексті потреб подальшого розвитку відповідних досліджень.

Наступною передумовою цієї роботи має стати визначення критеріїв віднесення авторів зазначених ідей до категорії саме вітчизняних науковців, адже самий динамічний характер епохи міняв людські долі, місце їх перебування, і ті вчені, хто, приміром, народився в Україні, часто були змушені емігрувати в інші країни і там продукувати вказані ідеї або, навпаки, іноземні вчені прибували за різних обставин до України і працювали на користь саме вітчизняної, української науки. Тому ми згодні з тими, хто ідентифікує в якості вітчизняних, в українському сенсі, тих вчених, хто тривалий час продуктивно працював на теренах України і створив саме тут відповідні ідеї. Проте, не будемо відкидати й тих іноземних вчених, які працювали бодай невеликий час в Україні і справили величезний вплив на її соціально-психологічну науку. В цьому плані привертає увагу патріотична соборна вітчизняно-українська позиція авторського колективу сучасного підручника «Загальна психологія», в який увійшли такі авторитетні українські психологи, як О.В.Скрипченко, Л.В.Долинська, З.В.Огороднійчук та ін. [10]. Серед персоналій історичного розділу цього підручника виділено цілий ряд саме таких філософів, психологів, педагогів, які у своїй творчості торкалися соціально-психологічної проблематики. Слушним слід визнати критерій вітчизняності, який визначається належністю української соціально-психологічної думки до

єдиного світового наукового простору, в якому вона займає гідне місце. В цьому плані можна виділити певні регіональні сегменти даного простору, передусім україно-російський, україно-європейський (україно-австрійський, україно-польський, україно-німецький тощо) та україно-американський, в яких явно прослідковується вітчизняний науковий внесок.

Саме з цих міркувань доцільно навести імена цілої низки персоналій та їх соціально-психологічні ідеї. При цьому останні на даному етапі дослідження можуть бути або лише фактологічно зафіксовані, або навіть помічені і надалі вивчатися докладніше, у міру покращення доступу до першоджерел та можливостей їх повнішого аналізу. Думки інших вчених розглядатимуться нами більш детально, наскільки це дозволяє наявність на даний час історичних даних про їх наукову соціально-психологічну творчість.

Так, одним із перших, за даними авторів вже згаданого підручника «Загальна психологія», серед вітчизняних вчених висловлював в означений історичний період певні соціально-психологічні думки, конкретно - щодо психології натовпу, можна вважати українського мислителя **Олексія Микитовича Гілярова** (1855-1938) [10, с. 38]. Його погляди на дані питання співпадають з думками відомих європейських психологів і соціологів і будуть проаналізовані далі в контексті більш докладного вивчення ідей інших вітчизняних ученими, зокрема С.Балея.

Український психолог **Микола Миколайович Ланге** (1858-1921), учень В.Вундта, котрий, після стажування у Лейпцигу, працював в одеських вищих навчальних закладах, стояв на позиціях еволюційного підходу, розглядаючи психіку людини як суспільний та історичний продукт, що створюється у процесах людської суспільно-історичної творчості. Він стояв у витоків відомої в світі української наукової школи творчості – разом з О.Потебнею, О.Веселовським, І.Франком та ін. [10, с. 38-39].

В даний історичний період в українській «протосоціологічній» думці помітним, з точки зору сучасних істориків соціології [20; 21; 25], був вплив наукових поглядів відомого правознавця і соціолога, вихідця з Києва, випускника Київського університету Св. Володимира, **Богдана Олександровича Кістяківського** (1868-1920), який з позицій критики так званої «суб'єктивної соціології» надавав великого значення вивченню ідей, моральних оцінок і суб'єктивної мотивації людей як членів певних спільнот. У 1918-1920 роках Б.О.Кістяківський очолював кафедру соціології в соціально-економічному відділі Всеукраїнської Академії наук (ВУАН) і саме з діяльністю цієї кафедри під час праці там цього вченого історика соціології, зокрема І.М.Попова, пов'язують головні досягнення соціальної думки в Україні у 20-ті роки [21, с. 84-85].

Інший спеціаліст в галузі історії соціології О.І.Погорілий зазначає, що «методології «суб'єктивної школи» Богдан Кістяківський протиставляв концепцію, ґрунтовану на кантівському розмежуванні необхідного та обов'язкового (того, що мусить бути). Суспільні феномени відрізняються від природних явищ тим, що є специфічним поєднанням причинності й мети. Адже соціальний світ твориться, на переконання Кістяківського, психологічною

взаємодією між індивідами. У ході цієї взаємодії постає групова диференціація і виникають форми колективної свідомості. Соціальна взаємодія має два рівні - *об'єктивний*, де можливе детерміноване пояснення соціальних явищ, і *суб'єктивно-нормативний*, де діє телеологічний принцип. Телеологічне пояснення є більш глибоким і всебічним, аніж детерміністичне, оскільки в цінностях і нормах знаходить свій вищий прояв специфіка соціальної взаємодії» [20, с. 41].

У своїй статті «На захист права», представлений у відомому філософському збірнику «Вехи» Б.Кістяківський стверджує, що «російська інтелігенція складається з людей, котрі ні індивідуально, ні соціально не дисципліновані. І це пов'язане з тим, що російська інтелігенція ніколи не шанувала права, ніколи не вважала його за цінність: з усіх культурних цінностей право було у нас у найбільшому загоні» [20, с. 42].

Б.О.Кістяківський брав участь в організації Української академії наук, зокрема виробляв у складі спеціальної комісії її статут. На жаль, його велика наукова спадщина досі не систематизована і не опублікована [там само].

Згадувана вище І.М.Попова вважає, що «значний внесок у розвиток історико-соціологічної думки в Україні зробила також діяльність **М.С.Грушевського**» (1866-1934), що була «безпосередньо пов'язана з духовними національними традиціями народознавства і фольклористики. М.Грушевський відомий як творець проекту Українського соціологічного інституту, зреалізувати який в Україні, на жаль, не було можливості». В останні роки свого життя, після повернення в Україну з еміграції, М.Грушевський співробітничав з «Асоціацією культурно-історичного досвіду», в рамках якої велася робота у галузі соціології, етнології та фольклору [див. в 21, с. 85].

М.Г.Грушевський як соціолог вважав, що «попадаючи в потік історичних змін, *соціальні форми*, при всій своїй тенденції до однаковості, піддаються дуже різноманітним впливам зовнішніх обставин і основних факторів соціального життя – біологічних, економічних та психологічних... В людському суспільстві діють біологічні закони самоохорони роду, постійної диференціації, спадковості, виживання найбільш пристосованих і т. ін. Можна вказати і на аналогічні з ними закони психології – наслідування і вибору, закони економічні, як залежність рівня виробництва від попиту і пропозиції, розподілу праці. В межах кожної з цих сфер існує і власна необхідність і власні причинно-наслідкові зв'язки, котрі дають можливість конструювати окрему науку, скажімо, політичну економію або соціальну психологію...» [цит. по 21, с. 108-109].

У роботі Українського соціологічного інституту в Празі брав активну участь відомий український філософ, соціолог, психолог, письменник і політичний мислитель **В'ячеслав Казимирович Липинський** (1882-1931), який досліджував «проблеми долі людини, її творчої праці, совісті, зв'язку вищих почуттів із традиціями українського народу», що має бути докладніше проаналізовано з точки зору актуальних потреб сучасної соціальної психології...» [13, с. 42].

Він написав цікаву у соціально-психологічному плані роботу «Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму», що вийшла 1926 р. у Відні. В ній він відмічав, зокрема, «що не тільки в кожній нації, але й у всякім людськім колективі є активна меншість зі стихійним нахилом до влади, до проводу, до організації – і пасивна більшість, яка цей провід, цю організацію від активної меншості або сприймає або не сприймає, і тоді, відкидаючи владу, провід і організацію цієї слабшої меншості, приймає їх від другої, сильнішої активної меншості»... [цит. по 20, с. 110].

Головними різновидами творчої еліти, тобто цієї меншості, є, як вважає вчений, так звані «войовники», «продуценти» та «інтелігенти». Найкраще пристосований до виконання владних функцій специфічний суміжний тип «войовників-продуцентів», до яких Липинський відносив, зокрема, українську і польську «хліборобську аристократію». Інтелігенція ж, на його думку, мало придатна до виконання лідерських державотворчих функцій, однак здатна раціонально усвідомлювати і формулювати інтереси і прагнення інших верств. Водночас, ознака аристократичності жорстко не закріплена лише за якоюсь однією верствою суспільства, оскільки елітою нації є ті, хто в даний момент організує її і править нею» [див у 20, с. 111].

Сучасний дослідник історії соціології О.І.Погорілий зазначає також, що особливо значну роль у становленні української соціологічної науки в міжвоєнні роки відіграв визнаний учений, політичний і громадський діяч **Микита Юхимович Шаповал** (1882-1932), який був членом уряду Директорії і з 1919 року перебував в еміграції. В 1924 році він заснував у Празі Український інститут громадознавства, на базі якого пізніше працював Український соціологічний інститут [див. у 20, с. 112-113]. М.Ю.Шаповалу належить безумовна заслуга видання у 1924 році першого українського підручника "Загальна соціологія" [30]. Вчений убачав у соціологічній науці теоретичну базу "політики взагалі, а українознавства і громадознавства зокрема" [цит. по 20, с. 113]. Він вважав предметом соціології соціальну взаємодію людей, у структуру якої входять "дійові особи", їх дії та "сполучники" або "передавачі" дії, які поділяються на фізичні та символічні. "Акти дії" різняться між собою рівнем складності і змістом (взаємодія між двома особами, між однією і багатьма, між багатьма і багатьма, дії односторонні і двосторонні, тривалі і короточасні, антагоністичні і солідаристичні, шаблонні і нешаблонні). Внаслідок взаємодії постають групи або "скупчення", серед яких автор "Загальної соціології" виокремлює реальні й статистичні, організовані й неорганізовані, закриті, відкриті й проміжні, складні і прості. Типовими різновидами складних груп є класи і нації. Ознаками класу є професія, майновий рівень і правове становище. Крім цих одиниць, учений виокремлює також "агрегати" ("територіальні спільноти" та "суспільство"). Кожне соціальне скупчення характеризується своєю "соціальною силою", ознаками якої, зокрема, будуть чисельність членів скупчення, їхня солідарність, організованість, технічний апарат, темперамент, освіта, вдача, здібності їх провідників та властива їм етика боротьби...

Микита Шаповал розглядав соціологію як важливе знаряддя на шляху національного самоусвідомлення й боротьби нашого народу за власну державність. Одну з причин поразки визвольних змагань українців він убачав у тому, що українська революція не мала належної ідеологічної і теоретичної бази: "Ми опинилися у революції без знання її механіки... без знання своїх об'єктивних можливостей, без знання законів сучасного суспільства. Йшли помацки, наосліп і програли. В цьому наша криза" [цит. по 20, с. 113-114].

Український і російський психолог **Георгій Іванович Челпанов** (1862-1936) в період роботи професором Київського університету ще в кінці 1890-х років організував психологічний семінар, на якому обговорювалися також і соціально-психологічні ідеї. Так, вчений «висловлював оригінальні думки про зв'язок вчинку (соціального, політичного тощо – Р.В.) з вольовим актом та моральними рисами характеру людини, важливі ідеї з проблеми «психології народів» та її складників – розвитку мови, художньої діяльності людей тощо. Г.І.Челпанов вважав, що завдання виховання «полягає у розвитку вищих духовних здібностей. Воля, моральні почуття, естетичне і релігійне почуття, вищі мислительні здібності становлять кінцеву мету виховання» [див. 10, с. 39].

Пізніше, у 1920-ті роки, вже у московський період своєї наукової діяльності, Г.І.Челпанов, як зазначають автори підручника «Соціальна психологія» А.Б.Коваленко і М.Н.Корнєв, включившись у «дискусію стосовно філософських передумов наукового знання, ...не заперечуючи «поєднання» марксизму з психологією, ...відзначав необхідність поділу психології на дві частини: емпіричну, яка є природничо-науковою дисципліною, і соціальну, що базується на соціокультурних традиціях. Підґрунтя для такого поділу справді існували, і Г.І.Челпанов вбачав їх у тому, що в Росії вже давно склалися передумови для побудови «колективної психології» або «соціальної психології». Інший бік програми Г.І.Челпанова був зумовлений його критичним підходом до необхідності переведення всієї психології на засади марксизму. Соціальну психологію він визнавав в якості тієї частини психології, котра повинна базуватися на принципах нового світогляду, водночас як емпірична психологія, залишаючись природничо-науковою дисципліною, взагалі не повинна бути пов'язана з будь-яким філософським обґрунтуванням сутності людини, в тому числі і з марксизмом» [13, с. 38].

Проти поглядів Г.І.Челпанова виступили: В.О.Артемов, «який вважав, що, оскільки, будучи інтерпретованою з погляду марксистської філософії, вся психологія стає соціальною, немає необхідності виділяти ще якусь спеціальну соціальну психологію: просто єдина психологія повинна бути поділена на психологію індивіда і психологію колективу»; К.М.Корнілов, «яким пропонувалося збереження єдності психології, але в даному випадку шляхом розповсюдження на поведінку людини в колективі методу реактології. Конкретно це означало, що колектив розумівся лише як реакція його членів на подразник, а задачею соціальної психології було вимірювання швидкості, сили і динамізму цих колективних реакцій»; а також В.М.Бехтерев, «який запропонував створити особливу науку – рефлексологію, певну галузь якої можна використовувати для вирішення соціально-психологічних проблем. Цю галузь він назвав

„колективною рефлексологією” і вважав, що її предмет – це поведінка колективів, поведінка особистості в колективі, умови виникнення соціальних об'єднань, особливості їх діяльності, взаємовідношення їх членів.

Таким чином, не дивлячись на суб'єктивне бажання багатьох психологів створити марксистську соціальну психологію, така задача в 20-ті рр. не була виконана.

Поступовий розвиток соціальної психології на Заході призвів до того, що її почали ототожнювати з буржуазною наукою, тому такі дослідження у СРСР були припинені» [29].

Як зазначають сучасні українські історики психології М.С.Корольчук і П.П.Криворучко, відомий на той час психолог **Густав Густавович Шпет** (1879-1937), учень Г.І.Челпанова (ще під час перебування останнього у Києві), і німецького філософа Гуссерля (під час стажування Г.Г.Шпета у Геттингенському університеті) розробляв так звану психологію соціального буття, якою припускався «аналіз соціально-історичних причин, що зумовлюють розвиток психіки людини, у тому числі її мислення і мови, її індивідуальних та національних особливостей, а також дослідження проблеми психологічних основ культури...» [14, с. 179].

З 1923 року, вже після переїзду з Києва до Москви на запрошення Г.І.Челпанова, Г.Г.Шпет стає віце-президентом Державної академії художніх наук, очоливши в ній водночас філософську секцію, яка визначала її орієнтири, зокрема міжпредметний підхід у дослідженнях науки, культури і мистецтва. Г.Г.Шпет вважав, «що саме у мистецтві з'єднуються дійсність і наука, розірвані в процесі пізнання, і філософія мистецтва, таким чином, стає філософією «граничного буття». Вчений доводив у своїх працях, «що майбутнє не тільки мистецтва, але і науки (у тому числі філософії, психології, естетики) – у міжкультурній взаємодії, на базі якої і буде сформоване нове розуміння, нова якість і науки, і культури, і життя» [цит. по 14, с. 180]. Проте, у 1929 році академію закривають, Шпет і її працівники залишаються без роботи, у 1935 році його заарештовують і висилають спочатку в Єнісейськ, а потім в Томськ, де і розстрілюють у 1937 році...

В цей же час в СРСР набуває бурхливого розвитку і такого ж несподіваного падіння так звана педологія, яку її адепти, зокрема **Г.А.Фортунатов і М.В.Соколов**, автори відповідного підручника для шкільних відділень педагогічних технікумів, визначають як науку про закономірності вікового розвитку дитини в умовах конкретного (соціального і психологічного) середовища. Педологія «концентрує свою увагу не тільки на кількісних, але і якісних змінах у розвитку і діяльності дитини, на кожному етапі її зростання.

В діяльності дитини виражені всі процеси її розвитку в їх взаємній пов'язаності...

Педагог має перед собою живу дитину. Він має знати всі ті процеси, що відбуваються з дітьми...

Педагог має знати, які зміни відбуваються в дитині у кожному віці і які процеси визиває він сам в дітях своєю роботою з ними... Саме педологія допомагає вчителю пізнавати та розуміти ці зміни. Вона повинна допомогти

йому будувати навчально-виховну роботу з дітьми на основі наукових знань про дитячий розвиток та дитячу поведінку» [28, с. 5-6]. В цілому комплексі передбачених педологією заходів педагогічної роботи з учнями на всіх вікових етапах розвитку дитини міститься і солідний соціально-психологічний компонент, який передбачає здійснення організації шкільного життя, учбової праці в школі, суспільної роботи дітей в школі, їх побуту та дозвілля. Педологією передбачається також певна організація шкільного класу, що включає в себе: врахування місця учня в класі; розподіл дітей на типи в шкільному класі; вивчення учнів у зв'язку із входженням їх у шкільне середовище; комплектування класів у школі за принципом однорідності; дотримання певного порядку педологічного комплектування класів за віком дітей; врахування педологічних засад складання шкільних програм; педологічні вимоги до уроку в класі; врахування педологічних основ навчання читання.

Важливим для педології є здійснення педолого-педагогічної пропаганди в школі, проведення педолого-педагогічної консультації учнів і розгортання масової педолого-педагогічної роботи школи з батьками і населенням.

Педологія ставила перед собою також завдання роботи з важкими дітьми, з розумово відсталими та невстигаючими дітьми, з дитячою нервовістю та психопатичними дітьми, в чому виявляється явно комплексний характер передбачуваних нею заходів [28, с. 172-240]. Вже перелік цих заходів свідчить про те, що у педології здійснювалися багато функцій, які виконували шкільні психологи у західноєвропейських країнах, а в наш час – практичні психологи і соціальні працівники системи освіти. Проте цей перспективний напрямок модернізації педагогічної роботи в школі був докорінно знищений відомою постановою ЦК ВКП(б) 1936 року, оскільки забезпечував формування особистості дитини у шкільному віці, що загрожувало існуванню більшовицької влади.

Фундатор і перший президент Української академії наук **Володимир Іванович Вернадський** (1863-1945) створив учення про ноосферу як найвищий ступінь самоорганізації людської цивілізації в масштабах усієї планети Земля і Всесвіту. «За Вернадським, сама людина, її буття, розум, психіка, знання мають розглядатися у стані космопланетарних вимірів» [9, с. 39]. Фактично, ним були закладені, разом із Е.Леруа, Т.П. де Шарденом та іншими мислителями, основні ідеї глобального мислення, філософські засади сучасного глобалізму.

З точки зору соціальної психології, важливим є духовне, аксіологічне розуміння вченим особистості як центрального явища ноосфери. Вчений розуміє особистість, людину, людство як закономірну частину живої речовини біосфери, її організованості, як чинник переходу від біосфери до ноосфери. Великий натураліст вважав, що під впливом науки «людина вперше реально зрозуміла, що вона мешканець планети і може – повинна мислити і діяти в новому аспекті, не лише в аспекті окремої особистості, сім'ї або роду, країн або їх союзів, але і в планетному аспекті». Він відмічає, що ноосфера створюється впродовж останніх 5-7 тисячоліть, але найбільш інтенсивно – у XIX-XX століттях, коли цей процес пов'язується з ростом «науки, наукового розуміння й заснованій на ній соціальній праці людства» [див. в 23, с. 130-131].

У ХХ столітті спостерігається виняткове явище у ході наукової думки, яке В.І.Вернадський назвав *вибухом наукової творчості*. І особистість вченого має безпосередню причетність до цього. Геніальний мислитель простежує поступ науки як організованої планетної сили і вважає, що помітний вплив наукової думки особистості пов'язаний саме із соціальною її організацією. Адже «наукова думка є соціальне явище, а не тільки створіння окремих видатних умів» [див. у 23, с. 132]. Це пояснюється тим, що наукова думка постає головним і надійним «джерелом народного багатства, основою сили держави», але це стосується (як на той час, так і тепер) тільки небагатьох передових країн світу. У більшості ж країн стабільно діють обмеження вільної наукової думки, які набувають «явно чи неявно характеру державної релігії» [цит. по 23, с. 138]. В цих умовах все ж пробивається планетарна тенденція до демократизації форм наукової організації, до створення масових за своїм інтернаціональним складом і масштабом асоціацій наукових працівників, до подальшої гуманізації сутності наукової діяльності. З'являється, як передбачали В.І.Вернадський і Т.П. де Шарден, феномен надособистості як організоване об'єднання духовно, гуманістично спрямованих творчих особистостей – спочатку в науці, а згодом у політиці, економіці та інших інститутах людської цивілізації. Наука виступає джерелом демократизації, гуманізації, прогресу світового суспільства.

Український за походженням мислитель, філософ, випускник, а згодом і професор Київського університету Св. Володимира, **Микола Олександрович Бердяєв** (1874-1948) сформулював у межах своєї екзистенційно-духовної філософії, серед інших, принцип «містичного реалізму», який передбачав, зокрема, розвиток суспільства на основі свободи вибору, що базується на релігійно-моральних засадах. Ним запропонована так звана «метафізика свободи». Він вітав Лютневу революцію в Росії, але різко засуджував Жовтневий переворот – «як руйнівне явище, вважаючи, що воно походить із «чорної заздрості» і загрожує загибеллю всім культурним силам держави» [3, с. 49].

М.О.Бердяєв видав у 1915 році збірник статей під назвою «Психологія руського народу. Душа Росії», яким збагатив вітчизняну етнопсихологію та етнокультурну психологію, розглядаючи їх релігійно-духовні засади. Відмітимо, що аналогічна за задумом монографія «Психологія українського народу» вийшла в Києві майже через століття, у 2004 році – під авторством О.Т.Губка [8].

Відомий український і польський психолог, педагог і лікар **Степан (Стефан Максим) Бале́й** (1885-1952) народився на Тернопільщині в учительській сім'ї. Вчився у Львівському, Берлінському, Паризькому і Віденському університетах. До першої світової війни працював у Віденському університеті, а після закінчення війни - у Львові лікарем, згодом викладачем логіки у Львівському таємному університеті. З 1927 року, переїхавши до Польщі, стає професором Варшавського університету, завідує кафедрою дитячої і педагогічної психології. З 1936 до 1951 року очолює Варшавський педагогічний інститут. У повоєнний час сформував, під впливом соціологічних поглядів Густава Лебона та інших вчених, власну наукову позицію щодо

соціально-психологічних особливостей юрби та різних людських угруповань, щодо видів і динаміки юрби. Він досліджував проблеми виникнення пересудів, громадської думки, пропаганди, міжособових стосунків і використовував дані про них при вивченні соціально-психологічних питань шкільного класу, умов, форм та проявів колективного життя класу. Йому належать оригінальні погляди на таке явище, як психологічна опіка над учнем у школі, на особливості процесу навчання, вивчення і оцінювання учня-вихованця вчителем-вихователем, на психологічні питання поведінки учнів на екзаменах.

Розглянемо стисло деякі ідеї вченого, викладені у книзі «Балей С. Вибрані праці з соціальної і педагогічної психології», виданій 1995 року у Тернопільському експериментальному інституті педагогічної освіти [2]. Його соціально-психологічні твори виходили після війни окремими книгами, а у 1961 році були зведені у монографії «Вступ до суспільної психології», що опублікована у Варшаві.

С.Балей формулював свої соціально-психологічні ідеї, поглиблюючи погляди європейських і американських соціологів, психологів і педагогів. Так, він акцентував увагу на залежності поведінки людини від типу юрби, приміром, неорганізованої спонтанної групи чи організованої групи, колективу. В обох цих випадках поведінка людини принципово відрізняється від її поведінки на самоті. Оригінальними є його погляди на такі чинники динаміки юрби, як концентрація її членів на одному об'єкті, на одній акції, на доланні однієї перешкоди. Для виникнення спільної поведінки потрібні заклики до певної акції, що має свою передісторію, визначені справи, мету і бажання, емоції і колізії, спільний інтерес і готовність до спільної дії. В юрбі діють механізми зараження, наслідування, навіювання, фасилітації, впливу, співпраці, симпатії, відчуття сили, вивільнення нахилів, зниження етичного контролю, організуючої ролі ватажків юрби, їх хисту і таланту, типу їх особистості тощо. С.Балей посилається при цьому на поняття «колект ивної душі» Лебона, хоча і піддає його певній критиці.

Типологізуючи явища юрби, вчений говорить як про крайні її види - колектив і спонтанну групу - так і про перехідні форми, приміром, про аудиторію, концертну чи театральну, публіку, віче тощо. Проте, в кожній з двох крайніх формах юрби містяться елементи протилежних її форм.

Важливе місце у соціально-психологічних поглядах С.Балея посідає його бачення сутності пропаганди – це поняття введене в обіг ще папою Урбаном VII у 1633 році. Вчений особливо виділяє серед різних за своєю спрямованістю видів пропаганди вищі раціональні її форми, що зорієнтовані на розвиток культури членів суспільства і визивають піднесення людей, долання певних їх обмежень. Пропаганда залежить між тим від виду ідеології. Корисною є так звана ідеологія точного знання, підпорядкована науковим засадам, духовним цінностям культури. Психолог і педагог відкидає ідеологію німецьких націонал-соціалістів та їх пропагандистські міфи щодо призначення німецької нації до панування над усім світом.

С.Балей досліджує проблему міжособових стосунків, взаєморозуміння та взаємовпливу, спілкування та його засобів, таких як міміка, жестикуляція, мова. Він аналізує поняття соціальної пам'яті і соціального інтелекту.

Відповідно до наведених поглядів, вчений розуміє шкільний клас як певне соціальне утворення зі своєю організацією, структурою, динамікою, засобами спілкування, розпорядком, правилами, вимогами щодо часу і форм занять, керівництва як з боку вчителів, так і з боку учнівського колективу, нормативи діяльності тощо.

Важливий вплив на колектив класу справляє індивідуальність вчителів, викладачів класу, особливо – класного керівника (виховника), а також діючі в класі, з боку його членів, тенденції до об'єднання класу. Залежно від цього, можуть бути різні форми класного колективу – від механічного групового утворення до власне колективу. Важливим він вважав поняття «гонуру класу», тобто його честі, а також «духу класу», тобто його звичаї та настрої, спільні манери класу, що утворюються під впливом «духу школи», старанність класу, атмосфера спільної праці, дисципліна, колективне життя класу, спільний ентузіазм, спільну дію, групову інтеграцію в класі, лідерів класу, типи учнів класу, органи самоврядування, включення колективу класу у шкільний колектив тощо.

С.Балей зауважує, що класна громада може мати водночас як колективні ознаки, так і ознаки спонтанної групи. Організація класного колективу з його внутрішньою структурою і зв'язками з іншими інститутами школи і суспільства виступає потужним джерелом розвитку в учнів громадських тенденцій життя у школі та державі.

Необхідною місією шкільного психолога С.Балей визнає психологічну опіку над дитиною. Ця проблема обговорювалася в Польщі ще перед другою світовою війною у Колі шкільних психологів в межах дискусії про піднесення вартості дитини, в контексті проголошеного Я.Корчаком «права дитини на пошану» та гасла про доцільність «пристосування школи до дитини».

Психологічна опіка над дитиною – це врахування при її вихованні психіки дитини, відповідних фаз її особистісного розвитку, її фізичних і духовних потреб, зацікавлень і здібностей, характеру та інтелекту, індивідуальності, що визначає особистість єдиною і неповторною в своєму роді.

С.Балей пропонує звернути в цьому аспекті увагу на такі екстремальні моменти шкільного життя учня, як, приміром, екзаменаційне хвилювання, передекзменаційний розлад нервової системи і психіки, котрі мають у деяких учнів ознаки екзаменаційного шоку, що критично знижує їх здатність до психічної орієнтації. Розв'язання цих питань може підвищити ефективність навчання та виховання.

С.Балею належить пріоритет у створенні однієї з перших в Україні і Польщі теорії особистості, яка викладена в його статті, надрукованій польською мовою у Львові 1939 року в журналі “Licealna Biblioteka Filozoficzna».

Хоча останні 25 років життя С.Балей прожив у Польщі, але він завжди залишався українцем, про що свідчить, поряд з іншим, його психологічний

нарис про Т.Шевченка, в якому він висвітлив певні релігійні і навіть містичні тенденції його творчості. Він був справжнім провідником української культури у культуру Польщі і всього світу і навпаки – провідником європейських і світових соціально-психологічних і психолого-педагогічних ідей в українську культуру. Шкода тільки, що повернення цих ідей відбулося із запізненням на декілька десятиліть.

Важливі соціально-психологічні ідеї висловлені у християнській антропології **Василя Васильовича Зенківського** (1881-1962), вихідця з України, випускника і згодом викладача Київського університету Св. Володимира, а в 1919 році – міністра культури і віросповідань в уряді П.П.Скоропадського. Звичайно, що після поразки цього уряду він емігрував спочатку до Сербії, а згодом до Чехії і Франції.

З точки зору християнської антропології видатного філософа, психолога і богослова, по-новому сприймаються деякі категорії суспільного життя. Це стосується, зокрема поняття свободи, дар якої В.В.Зенківський вважає «великим, але і страшним даром, без нього не квітне, не розкривається особистість, але у свободі ж джерело всіх трагедій, усіх випробувань людини... Як часто свобода, справжня, глибока, виблискуючи всіма дарами людської душі – уводить нас на шлях зла і руйнування – себе та інших». Тому «не пристосування дитини до життя, а розвиток в ній сил добра, забезпечення зв'язку добра і свободи має складати мету виховання...» [див. у 23 на с. 115].

Православна церква достатньо реалістично і глибоко усвідомлює проблеми розвитку особистості (вказемо лише на есхатологічну проблему, тобто проблему життя, смерті і вічності людини, яка повністю випала з поля зору світської освіти) і при цьому сповнена оптимізму щодо їх розв'язання на засадах підходу, який є всі підстави позначити як духовний християнський гуманізм. В цьому християнство має спільний предмет з науковою гуманістичною психологією та педагогікою.

Серед принципів православної педагогіки виділимо ті, що безпосередньо містять у собі соціально-психологічну специфіку – ми маємо на увазі саму ідею Церкви як благодатної соборності, бачення національного виховання як такого, що поглиблює і одухотворює зв'язок особистості з рідним народом і базується на ідеї наднаціональної єдності з Богом. Ці положення близькі до поняття соборної особистості, котре у XIX та XX століттях обговорювалося низкою вітчизняних філософів і богословів.

Вихованець і згодом професор Київського університету **Павло Петрович Блонський** (1884-1941), хоча і висловлював у своїй книзі «Реформи науки» (1920) думки про те, що психологія має бути біологічною наукою про «поведінку живих істот», проте не виключав, що вона «має бути водночас і соціальною наукою» [13, с. 42-43]. Як зазначають А.Б.Коваленко і М.Н.Корнев у своєму підручнику «Соціальна психологія», П.П.Блонський, як представник одного з двох існуючих на той час підходів, а саме - психологічного (другим був соціологічний підхід) до аналізу соціально-психологічних явищ, вбачав головне завдання соціальної психології «в дослідженні соціальної детермінації психіки людини. Власне, це були дослідження психології особистості,

психічних процесів за умов безпосереднього контакту в малих групах» [13, с. 40].

Цікавим є погляд авторів цитованого вище підручника «Загальна психологія» на наукову діяльність, як вони вважають, «російського і українського психолога» **Льва Семеновича Виготського** (1896-1934), маючи на увазі його тісну співпрацю з психологами України в Харкові з 1929 року і до самої своєї смерті. Так, внаслідок цього співробітництва, у цьому ж 1929 році, він написав працю з проблем військової психології... «Л.Виготський розробив учення про розвиток психічних функцій у процесі опосередкованого спілкування й освоєння індивідумом цінностей культури. Йому належить ідея «зони найближчого розвитку» [10, с. 44-45] і соціальної ситуації розвитку вищих психічних функцій.

В історію науки теоретичні та експериментальні розробки вченого ввійшли під назвою культурно-історичної теорії, яка справила величезний вплив на вітчизняну і світову психологію.

До числа соціально-психологічно визначених можна віднести сформульовані в цій теорії закони розвитку вищих психічних функцій як ядра особистості. Це закони опосередкування, соціогенезу, інтеріоризації та «вищий фундаментальний», за висловом самого Л.С.Виготського, закон ідентичності поведінки індивіда його соціальній поведінці. Соціально-психологічним у культурно-історичному контексті є розуміння вченим особистості як «поняття соціального». Вчений неодноразово повторював, що «особистість є соціальне в нас» [див. у 23]. Більш того, він вдається до визнання вже новонародженої людини, немовляти максимально соціальною істотою - в її абсолютній залежності від суспільства. Він переконаний, що дитина з перших днів свого існування має в цьому плані фундаментальну властивість – соціальність, яка робить її сприйнятливою до соціалізації, на відміну від тварин.

Діалектично обертаючи ці та інші положення Л.С.Виготського, можна стверджувати, що розвинуте суспільство водночас є і джерелом, витокom особистісності для людини, що розвивається, і водночас саме виступає особистісно визначеним, особистісним за своєю соціально-психологічною суттю.

Якщо діалектизувати основні закони і положення культурно-історичної теорії Л.С.Виготського (що він обов'язково зробив би сам, якщо б не пішов так рано з життя), то можна було б обговорити у психологічному товаристві такі методологічні дихотомії, як: соціально визначена інтеріоризація якостей особистості із соціального в індивідуальний план і, навпаки, – екстеріоризація цих властивостей індивідуальності особистості з індивідуального у соціальний план, у суспільство; соціогенез та індивідогенез у розвитку та саморозвитку, при соціоактуалізації та самоактуалізації особистості; опосередкування (абстрагування) та розопосередкування (конкретизація); зона найближчого соціального розвитку та зона найближчої соціо- та самоактуалізації; соціальна ситуація особистісного розвитку та особистісна ситуація суспільного самовираження, єдність соціальності та індивідуальності особистості тощо.

Таку діалектизацію вже певною мірою розпочали і здійснюють учні і послідовники Л.С.Виготського. Наприклад, один із найвідоміших серед них, О.М.Леонт'єв, власне і запропонував розглядати в єдності процеси інтеріоризації та екстеріоризації. Вражаючими є спроба втілення на державному рівні положень культурно-психологічної теорії «російського та українського психолога» Л.С.Виготського у психологічну та соціальну практику в системі освіти Росії під керівництвом А.Г.Асмолова [1]. А, продовжуючи тему діалектизації положень Л.С.Виготського, за аналогією з трактовкою С.Л.Рубінштейном «аналізу через синтез», можна було б дослідити «інтеріоризацію через екстеріоризацію», «соціогенез через індивідогенез», «соціальність через індивідуальність» тощо.

Відмітимо в цьому плані, що раніше, ще до Л.С.Виготського, у 1905 році, виступаючи в Києві на другому з'їзді психіатрів Росії, академік В.М.Бехтерев стверджував, що особистість є визначальним фактором суспільної діяльності. І, навпаки, найважливішою умовою розвитку, здоров'я і самореалізації особистості постає розвинуте, організоване (особистісно організоване! – Р.В.) суспільство. Ці думки В.М.Бехтерева стали базовими для створеної ним у 20-ті роки колективної рефлексології.

З цими думками В.М.Бехтерева фактично був фактично солідарний і сам Л.С.Виготський, коли доводив, приміром, значення повноцінної культурної, соціальної діяльності, в певних суспільних умовах, для компенсації фізичних і психічних вад особистості. І навпаки, здорова, гуманістично, культурно орієнтована особистість може виступити чинником реабілітації «соціально божевільного» суспільства (за терміном Є.І.Головахи і Н.В.Паніної [6]). Таким чином переплелися соціально-психологічні думки минувшини і більш пізнішої доби ХХ століття.

Як переконані автори згаданого підручника «Загальна психологія», видатний український педагог, психолог і соціолог **Антон Семенович Макаренко** (1888-1939), «зробив вагомий внесок не тільки в педагогіку, а й у педагогічну, дитячу та соціальну психологію». Він «обґрунтував концепцію формування особистості в колективі, взаємини членів якого розглядав як «відповідальну залежність» [10, с. 43]. На думку А.Б.Коваленко і М.Н.Корнева, необхідно відзначити особливий внесок А.С.Макаренка «у розвиток прикладних аспектів соціальної психології... Головною метою радянського виховання він вважав формування колективіста, проголошуючи пріоритет колективу над особистістю. Ідеї А.С.Макаренка відповідали ідеології марксизму-ленінізму і мали великий вплив на радянську педагогіку і соціальну психологію. Його вчення про колектив, стадії його розвитку, формування взаємин, типологію конфліктів та шляхи їх розв'язання, управління колективом не втратили своєї актуальності і в наш час» [10, с. 42].

Для А.С.Макаренка властиве соціально-психологічне розуміння особистості як органічної складової суспільства, відповідно до якого вона має свої типові якості. Останні кореспондують з атрибутами, вимогами цього суспільства, котре вимагає від школи виконання відповідного до них проекту особистості. Цей проект замовляється державою і незаперечно виконується її

системою освіти. Суспільство і школа презентують вимоги до юної особистості опосередковано - через колектив як певний соціально-розвивальний організм, соціально-особистісна матриця зі своєю особливою соціальною організацією. Колектив по-своєму чітко, специфічно і доступно трактує, трансформує і практично доводить до кожного свого члена, до учня як особистості цивілізаційний та історичний контекст, в який включена країна, суспільство, школа, колектив і сама особистість.

У вітчизняній науковій літературі існують протилежні думки щодо педагогічної теорії і практики А.С.Макаренка – від її незаперечного прийняття як ефективною, особливо в екстремальних умовах відродження суспільства і людяності в людині, до повного заперечення і відмови від неї як заідеологізованого продукту радянської доби.

Ми вважаємо, що дана система має своїми витокami випробувані суворим життям в умовах виживання зразки народної педагогіки, вона містить у собі добре замасковані під тогочасні ідеологічні форми змістовні елементи національної демократії. В ній можна побачити навіть деякі риси організації Запорізької січі, що вміло поєднані з найкращими світовими педагогічними надбаннями того часу. Все це виправдало себе в умовах відродження країни після жахливої світової війни, революції та громадянської війни, економічної руїни, внаслідок чого виникла гостра потреба у кваліфікованій роботі педагогів із надважким дитячим контингентом – безпритульними малолітніми злочинцями. На жаль, такі діти знову з'явилися в незалежній Україні – тепер уже внаслідок непродуманих соціально-економічних реформ і повернення до капіталістичної формації в її здебільшого нецивілізованих субкультурних формах. Здавалося б, що педагогічна система А.С.Макаренка буде в нагоді сучасній Україні, але суперечки у ставленні до неї тривають, що гальмує її використання.

Людинотворчий, культуротворчий потенціал цієї системи найкраще оцінений і визнаний не в рідній країні (як це відбувається з більшістю вітчизняних новацій!?), а за кордоном, зокрема в Німеччині та Японії – як дуже ефективний саме при відтворенні гуманістичних засад пошкодженого в цих державах другою світовою війною суспільства і економіки, що і було блискуче здійснено в тому числі і за її допомогою. Тому слід краще зрозуміти, що і в Україні сфера її прикладення є досить широкою, тут вона може себе добре показати, але за умов певної модернізації та адаптації, яку б могла здійснити соціальна психологія та педагогіка.

Підкреслимо, що своєрідність даної системи полягає в тому, що успіх її функціонування досягається як результат високої педагогічної майстерності вихователів при побудові колективу з певними якостями. Такий учнівський колектив, як розвивальний соціальний організм, має володіти дієвими органами управління і координування, що уповноважені представляти інтереси колективу і суспільства, забезпечувати досягнення цілей колективу, здійснювати спільну працю, презентувати обов'язки і честь колективу. Досвід колективного життя включає в себе дуже складні колективні рухи, що базуються на принципах розпорядження, обговорення, підпорядкування меншості більшості, товариша товаришу, відповідальності й узгодженості. Відповідно до цього, вчитель має

створювати зразкову організацію діяльності і розвитку колективу, берегти її, покращувати, передавати новим поколінням учителів і учнів.

Для цього вчитель має володіти повноцінною педагогічною технікою, психолого-педагогічною та соціально-психологічною майстерністю організації колективного життя. На практиці це означає володіння здатністю до організації системи колективних діяльностей дітей на засадах громадсько-господарського та учнівсько-виховного самоврядування як головного засобу становлення і самовиявлення здорової і щасливої особистості. Про складність цієї педагогічної роботи свідчить те, що, приміром, у комуні А.С.Макаренка нараховувалося біля 100000 ліній міжособистісної взаємодії між учнями взагалі і 150-200 ліній в кожний даний момент.

Вчителі і сам завідувач комуні вміли майстерно їх організовувати, створюючи широке, розмаїте, добре продумане, розумне і цікаве, «поле діяльності», залучати до нього учнів, що дозволяло їм не тільки добре розвивати в себе особистісні якості, але і ґрунтовно самовиявлятися в ньому в якості повноцінних громадян, майстрів, творців.

Отже, педагогічна система А.С.Макаренка уявляє собою унікальний сплав гуманістичної теорії і практики відтворення людяності - від рівня соціального «дна» до статусу повноцінної особистості як члена суспільства і кваліфікованого трудівника, культурного творця людських цінностей. Ця теорія і практика блискучо задумана і реалізована у складних політичних умовах, вона є перспективною для людства, яке знову і знову стикається з проблемами дегуманізації і регуманізації молоді – у широкому діапазоні співвідношення між Добром і Злом.

Запропонована і успішно перевірена великим гуманістом система організації колективу як ефективного вихователя особистості виступає в якості певної соціально-генетичної матриці, соціального геному, що здатний відтворити людяність у повному значенні цього терміну, підняти особистість громадянина і працівника до рівня творця людських цінностей і особистості як найвищої цінності. Ця матриця була презентована у вигляді певної педагогічної конституції, базовий принцип якої був сформульований у вигляді положення про «максимальну вимогливість та максимальну повагу до людини».

Цікаві соціально-психологічні ідеї висловлені А.С.Макаренком у статті «Особистість і суспільство», опублікованій у газеті «Известия» 9 грудня 1936 року з нагоди прийняття першої Конституції СРСР. Звичайно, що ця стаття написана А.С.Макаренком у конформіській формі, однак містить у собі деякі важливі думки щодо особистості, колективу і ролі Основного закону у житті країни. В цій статті А.С.Макаренко дав своє класичне визначення колективу, яке пізніше було прийняте як вихідне для вітчизняної соціальної психології: «колектив – це вільна група працівників, об'єднаних єдиною метою, єдиною дією, організована, забезпечена органами управління, дисципліни і відповідальності» [17, с. 538].

Конституція країни виступає, в контексті досвіду його конституційованої педагогічної діяльності, як певна програма побудови суспільства – так само як конституційно-особистісні норми керованих ним учнівських колективів

виступали програмою побудови колективу як певної одиниці суспільства, в якій тільки і можливе формування особистості. Він хотів би бачити Конституцію СРСР соціальним інструментом конструювання та побудови справжнього суспільства колективів і особистостей. В цьому відношенні він продовжував лінію розуміння взаємозалежності між суспільством, соборною особистістю та індивідуальною особистістю, яку проводили такі його попередники, як В.М.Бехтерев, О.Ф.Лазурський, значною мірою і Л.С.Виготський. Проте, не його вина в тім, що за ширмою Конституції відбувалися протилежні, фактично злочинні дії владних інститутів проти власного народу, особливо ж – проти особистісного прошарку слабкого в цьому відношенні радянського суспільства. Згадаймо, що через деякий час після прийняття конституції наступив 1937 рік – пік репресій проти народу, його інтелігенції, фактично – масове нищення особистості в країні. В цей же час сам А.С.Макаренко був відсторонений від своєї комуни, згодом вона була фактично розформована і замінена формальним і слухняним «соцвосімським» учнівським угрупованням. У 1939 році, в розквіті сил А.С.Макаренко передчасно пішов із життя. Але ідеї А.С.Макаренка, замасковані у художній, або у конформіській публіцистичній формі книг і статей все ж доходили до людей, були зрозумілими для них, бо мали здорову основу і тому використовуються у сучасній вітчизняній та зарубіжній соціальній психології та педагогіці.

Відмітимо ще один момент творчості А.С.Макаренка. Ми маємо на увазі ту обставину, що останню свою повість, названу «Честь», він присвятив переосмисленню власного погляду на жовтневий соціальний переворот у Росії та Україні (на прикладі Кременчука). Він, як у свій час Ф.М.Достоевський, намагається змістом цієї повісті звернути увагу сучасників і наступників на ту принципову обставину, що головним у соціальних трансформаціях людства постає питання збереження, захисту і примноження цінності й самоцінності людини, що усвідомлюються і переживаються нею у феноменах честі та гідності [див. у 23].

Значення для А.С.Макаренка цієї думки про честь людини було настільки великим, що він планував переробити цю повість (яка мала і без того значний обсяг – близько 400 сторінок) у роман...

Відмітимо в цьому контексті дивний збіг сучасного і минулого на прикладі Конституції ФРН, провідного члену Євросоюзу, де ідеї А.С.Макаренка, як це не дивно, виступають як ключові. Так, перша стаття Основного закону сучасної Німеччини проголошує у буквальному сенсі наступне: «Гідність людини є недоторканою. Поважати і захищати її - обов'язок всієї державної влади». До речі, і в Конституції України утвердженню честі та гідності людини присвячено п'ять статей – 3, 21, 28, 68 і 105 – на виконання яких мають зосередити свої зусилля усі інститути держави – освіта, наука, право, політикум, економіка, соціальна психологія і педагогіка тощо!

Відомий український педагог і психолог **Григорій Ващенко** (1878-1967) народився в селі Богданівка на Полтавщині, де здобув нижчу і середню освіту. Закінчив богословські студії в Москві, вчителював в гімназіях України і Грузії. В 1918 році став професором Українського Полтавського Університету, згодом

працював викладачем Полтавського педагогічного інституту і в 1927 році став професором і завідувачем кафедри педагогіки цього інституту. Після появи звинувачень в українському націоналізмі і загрози арешту змушений покинути Україну. З 1936 року працював у Сталінградському педагогічному інституті. Під час другої світової війни повернувся до окупованої Полтави, а пізніше виїхав з родиною на Захід, в Мюнхен, де очолив катедру педагогіки в Українському Вільному Університеті, а пізніше став ректором Української Богословської Академії.

Соціально-психолого-педагогічні погляди висловлені Г.Ващенком у його відомому підручнику «Загальні методи навчання», перше видання якого вийшло ще в Полтаві 1928-го року, а останнє - в 1960-х роках минулого століття у Мюнхені, в його висновку, що має назву «Основні проблеми педагогіки майбутнього». Педагог і психолог виходить з думки, що «суспільне життя людства, як і життя окремої людини, являє собою цілісність, з якої можна абстрагувати окремі елементи її такі як, наприклад, політика, наука, мистецтво, господарство і т. ін. Але всі ці галузі суспільного життя органічно зв'язані між собою і можуть бути вірно зрозумілі лише у зв'язку з цілим. Це повною мірою стосується й освіти та виховання молоді. Державний і господарчий устрій, релігія, мораль, наука – все має вплив на освіту й виховання» [5, с. 398].

Тому, як вважає Г.Ващенко, «зрозуміло, яка велика відповідальність падає на тих, що керують життям народу, буде це стосуватися внутрішньої чи зовнішньої політики, чи народного господарства, освіти та виховання молоді. Ця відповідальність зростає в залежності від важливості історичного моменту... В таких моментах від керівників суспільства вимагається особлива мудрість, вміння вірно намічати шляхи розвитку народу. Одна з найважливіших умов для цього – вміння розуміти основні тенденції в розвитку окремих народів і цілого людства». Що ж стосується України та її освіти, то її керівники мусять бути «подвійно мудрими, передбачливими й обережними», оскільки український народ, «крім загальної кризи, ...переживає кризу національну, бо історія робить останній іспит, від наслідків якого залежить «бути чи не бути українському народові» [5, с.398]. Хоча ці слова написані ще в період протистояння в умовах холодної війни двох світів, але як вони пророчно підходять до сучасної вже незалежної України...

Якою ж, за цих обставин, має бути українська школа як ключовий соціальний інститут? Відповідь на це питання Г.Ващенко шукає у порівнянні двох протилежних типів освіти – 1) системи авторитарної педагогіки і 2) теорії вільного виховання. Він розглядає ці системи на прикладі тоталітарної системи освіти СРСР і більш вільної, ліберальної системи освіти США. Проте, як це не дивно, він знаходить негативні і позитивні ознаки в обох цих системах.

Так, він згодний з порівнянням СРСР з «величезним концентраційним табором», «який своєю жорстокістю і повним поневоленням людини не тільки є виявом страшної реакції, але своїм жахом далеко перевищує рабство давнішніх часів». Що ж стосується капіталізму, то він призвів «до сильної експлуатації людини людиною, до величезної нерівності в розподілі земних благ і до великої

ворожнечі між класами суспільства, створивши цим підґрунтя для комунізму. Причина цього лежить в самій природі лібералізму. Боротьба за існування взагалі і вільна конкуренція зокрема не завжди призводять до перемоги кращих – частіше перемагають не мудреці, а бистріші, не справедливіші, а підступніші. Кінець кінцем лібералізм сам себе заперечує, бо там, де невелика група людей володіє всім, а маси живуть у злиднях, не може бути свободи...

Крім того, лібералізм і капіталізм, що здавалось би, мусив привести до розвитку творчих сил людини і сприяти розвиткові кращих властивостей її, фактично призвів до падіння сучасної людини» [5, с.401-402].

Загальним негативом обох систем він вважає ту обставину, що в останній час «особливо знизилась культура людської особистості, зокрема свідомість людської гідності... Місце лицаря і святого зайняв тепер, як ідеал, комерсант. Знизився рівень суспільної моралі. Середнім вікам дехто приписує велику жорстокість у стосунках між людьми. Але та жорстокість не в порівнянні з жахом останньої війни або з советськими концентраційними таборами і тортурами НКВС. Тому можна сказати, що сучасна людина, далеко відійшовши від примітивної людини в дусі матеріальної культури, не наблизилась до неї своїм духовним станом. Типовий ЧК-іст або гестапівець - це канібал, що далеко страшніший від доісторичного канібала, бо той не був озброєний сучасною технікою нищення і катування, а, головне, в ньому крились потенції людськості, чого позбувся сучасний канібал» [5, с.404-405].

Хоча ці положення стосуються людства моделі тридцятих-п'ятдесятих років минулого століття, але вони підходять і до характеристики сучасного стану цивілізації, головною ознакою якої є неперервна криза у всіх сферах людського і суспільного життя.

Тому, як переконаний Г.Ващенко, «педагогіку майбутнього не слід уявляти собі як зовсім нову систему, що не має коріння в минулому. Вона має бути синтезом того кращого, що є в теорії вільного виховання і в авторитарній педагогіці. Вона має поєднувати самостійність та ініціативу учнів з високим авторитетом педагога, волю і свідомість своєї гідності учнів з свідомою дисципліною, творчі шукання з ґрунтовним знанням здобутків минулого та кращих традицій його...

Педагог майбутнього – це педагог-психолог. Школа майбутнього – це, в першу чергу, творча школа. Завдання її полягає в тому, щоб розвивати творчі сили молоді, виховувати з неї творців культурних вартостей, людей, що в творчій роботі для суспільства будуть знаходити і своє особисте щастя» [5, с. 406].

В цих поглядах на школу майбутнього Г.Ващенко вірний думки про єдність школи як важливого інституту суспільства з основними соціально-психологічними тенденціями розвою останнього. Тому він впевнений, що «подібно до того, як суспільний устрій майбутнього ми уявляємо як своєрідну неodemократію, так і майбутню педагогіку ми мусимо уявляти як систему педагогічного неолібералізму.

Справжній демократизм і лібералізм виключають імперіалізм. Останній є насильство над свободою людини і нації. Основним засобом цього насильства є

напасницька війна з метою захопити чужі території і підкорити собі народи, що їх посідають. Ми віримо, що кінець кінцем здійсняться думки Канта, подані в «Проекти вічного миру»... В майбутньому війни мають зникнути. Всі непорозуміння між народами будуть розв'язувати міжнародні федеральні збори, подібно до того, як це тепер діється в Швейцарській республіці» [5, с. 406-407]. Вчений протиставляє війну, яка фактично не припиняється на землі, набуваючи лише різного масштабу, переходячи із холодної фази в гарячу і навпаки, від скритих форм до відкритих, відносно заспокоюючись і локалізуючись у міжгрупових і міжособистісних конфліктах, - стабільному миру, в умовах якого тільки і можлива неоліберальна педагогіка.

Пацифістські, гуманістичні ідеї щодо устрою суспільства й освіти Г.Ващенко переконливо висловлює наступним чином: «Після тяжкої боротьби кінець кінцем настане справедливий лад на землі, настане всесвітня воля. Але справжня свобода накладає і обов'язки – і чим більша перша, тим більші й другі. Як і в окремії людині, так і у нації, обов'язки можна поділити на обов'язки відносно себе і відносно інших людей. Внутрішні обов'язки нації – це піднесення на можливо високий рівень культурного й морального стану й добробуту кожного громадянина національної держави. Зовнішні обов'язки – це пошана до прав кожної нації і співпраця з ними на користь людства в цілому. Кожна нація має своє призначення і властиві їй здібності. Тому, працюючи над розвитком своєї національної культури, кожна нація вносить певні вартості і в скарбницю всесвітньої культури» [5, с. 406-407].

Г.Ващенко торкається ще одного важливого аспекту даної проблеми, коли стверджує, «що педагогіку майбутнього можна будувати лише на засадах такої філософії, що визнає абсолютні вартості, такі як Добро, Краса, Істина, Свобода. Такою ї є ідеалістична християнська філософія. Зокрема, лише ця філософія обґрунтовує вчення про свободу людини як основу її гідності...

Для християнина людина є образ і подоба Бога. А тому її гідність не залежить ні від її матеріального стану, ні від національності. Обернення її на знаряддя або капітал є образа її гідності і порушення справжньої свободи. На засадах такого розуміння свободи, яка разом з тим є і обов'язком відносно інших людей і суспільства, й мусить бути побудоване виховання молоді» [5, с. 409-410].

Виходець з Одеси, український і російський філософ і психолог **Сергій Леонідович Рубінштейн** (1889-1960) у своїх дослідженнях розробив методологічні засади, принципи загальної психології, зокрема принципи детермінізму, єдності свідомості та діяльності, які поширюються не тільки на особистісно-буттєвий, суб'єктно-індивідуальний, але і на більш широкий соціальний та цивілізаційний контекст. Його робота «Людина і світ» має, на думку чеського психолога Я.Яноушека, ключове значення для формування філософських засад соціальної психології [31, с. 239-244]. Празький психолог стверджує, що це значення полягає, передусім «в онтологічному обґрунтуванні ряду категорій, котрі входять в соціальну психологію або є близькими до неї» [31, с. 239-240]. Це стосується, зокрема, з одного боку, етичного обґрунтування

певних категорій соціальної психології, а з іншого - онтологічно-гносеологічного обґрунтування самої етики, так само як і психології.

Важливою, на погляд Я.Яноушека, є думка С.Л.Рубінштейна про те, «що без суспільної свідомості немає суспільного буття, що в якості представника класа людина виступає як уособлюючий цю суспільну категорію, що формування людини уявляє собою вбирання суспільної людини у внутрішній світ приватної особи. Всі ці положення потребують звичайно наступного розвитку. Необхідно конкретно розкрити, як відношення реальної людини с «її» світом та відповідне діяння та споглядання взаємопов'язані з відношеннями між суспільною людиною, суспільним буттям, суспільною свідомістю і світом усього суспільства» [31, с. 240].

Я.Яноушек підкреслює, що «аналіз проблеми людини здійснюється Рубінштейном у взаємопов'язаних і взаємозумовлених відношеннях не тільки людини і світа, але і *людини з іншою людиною*. Відношення людини до людини в його розумінні – це не замикаюче, а розкриваюче відношення. Воно розкриває як «родову» властивість людини, так і «людяність» інших людей. Люди в їх діяльності виступають як фокуси або центри, навколо яких організується «світ» людей. Відношення між людьми мають при цьому також предметний бік... Взаємні опосередкування відношень між людьми та речами, тільки між людьми або тільки між речами – дуже складні і далеко не розкриті...» [31, с. 242].

Я.Яноушек вказує також на думку С.Л.Рубінштейна про те, що «я» не може бути розкрито тільки як об'єкт безпосереднього усвідомлення, лише через відношення до самого себе, відособлено від відношення до інших людей. В цих взаємовідношеннях кожне конкретне «я» виступає як об'єкт іншого, що також є об'єктом для мене. Тут виступає реципрокне відношення, члени якого необхідно передбачають, імпліціюють одне одне. За Рубінштейном, справа не тільки в тім, що моє відношення до себе опосередковане моїм ставленням до іншого, але і в тім, що моє відношення до самого себе опосередковане ставленням до мене іншого» [31, с. 242].

Цікавою, з точки зору соціально-психологічної проблематики міжлюдських стосунків, Я.Яноушек вважає постановку питання про їх зміст. «Це визначення змісту є етичним, оскільки мова йде про те, чи є інша людина тільки засобом, зняряддя, чи, навпаки, метою діяльності першої. Використання людини в якості засобу – основне порушення етичних відношень. Воно пов'язане, за Рубінштейном, з його використанням як носія певної суспільної функції, ролі...» [31, с. 243]. «*Сенс життя* кожної людини визначається тільки у зіставленні змісту усього його життя з життям інших людей. Сама по собі вона взагалі такого сенсу не має. Одначе разом з тим добро повинно бути, за Рубінштейном, розглянуте не тільки з точки зору характеру ставлення до інших людей, але і як зміст життя даної людини. Основна етична задача виступає передусім як онтологічна – врахування і реалізації усіх можливостей, що створюються життям і діяльністю людини» [31, с. 244].

На завершення, Я.Яноушек відмічає, що не тільки предмет монографії «Людина і світ», але і «підхід до нього є глибоко гуманістичним. Вивчення і виховання людини невід'ємні від любові до неї. Любити людину – це означає

радіти самому її існуванню. В цьому полягає глибокий заповіт психолога, філософа і людини Сергія Леонідовича Рубінштейна» [31, с. 245].

С.Л.Рубінштейн опікувався у своїй науковій творчості багатьма соціально-психологічними питаннями – його турбувала, зокрема, проблема єдності між людьми. У розмірковуваннях про науку, він припускав, що остання «має бути встановлена не в одному тільки моральному, емоційному плані (любов – Толстой). Ця єдність повинна бути проведена у множині планів, починаючи від соціально-економічного і політичного ... і закінчуючи моральною сферою і також в сфері інтелектуальній, де також має бути створена база для взаємного розуміння і спілкування між людьми. Це робить наукове знання» [див. в 31, с. 332]. Особливо цінні думки С.Л.Рубінштейна про етику керівника країни.

У своїх потаємних нотатках до історії створення книги «Людина і світ» він так характеризує Сталіна: «Мерзота і ганьба! В очах багатьох людей компрометація соціалістичного суспільства взагалі. На високому рівні розвитку соціалістичного суспільства у його провідного представника можлива така моральна деградація, таке поправлення усякої моралі. Який урок!

Але формальне ставлення до суспільних вимог неминухо тягне за собою можливість конфлікту... Механічне дотримання суспільних вимог, їх формально-механічне проектування у поведінку позбавлене усякої моральної цінності.

В етику, в етичні задачі входить необхідно і боротьба за такий суспільно-політичний устрій, за такі суспільні і політичні порядки, котрі дають можливість, містять зовнішні передумови для того, щоб людині бути «етичною...» [див. в 31, с. 422].

Український філософ і психолог **Олександр Юліанович Кульчицький** (1895-1980) народився на Тернопільщині, вчився в гімназії у Станіславі, у Львівському університеті, Сорбоні, працював у Празі, Парижі, Кракові. 1940 року потрапляє до Мюнхену, де влаштовується в Інститут психології та психотерапії, а з 1945 року працює в Українському Вільному Університеті. Відстоював, услід за своїм учителем, німецьким психологом Ф.Лершем, «ідею шарової будови буття, виділяючи такі чотири шари дійсності, як матеріальний, психологічний, органічний і духовний. Предметом його дослідження були психічні явища людини, зокрема цілі (які вчений розглядав як єдність свідомого і несвідомого); свідомість; психічні діяння та вплив соціальних і психологічних факторів на формування ментальності української нації [див. у 23].

Ним розроблена концепція українського персоналізму, в межах якої подається загальна характеристика психічного життя та психічної цілісності особистості українця у функціональному, онтологічному, культурологічному й аксіологічному планах. У розробленій ним характерології українського народу виділені такі чинники формування української психіки, як расові, геопсихічні, історичні, соціопсихічні, культуроморфічні, глибинно-психічні тощо. Вченим поставлена проблема суттєвих змін в українській психіці в період панування комуністичної ідеології та радянської влади.

У зазначеному вище підручнику «Загальна психологія» згадується також ім'я ще одного українського мислителя, **Володимира Яніва** (1908-1991), автора праць «Соціальний лад і психологія народу», «До психологічної концепції народності» тощо, які також потребують свого соціально-психологічного вивчення за відповідними критеріями [10].

Як вказують сучасні дослідники Г.Ю.Чередник і О.О.Лоза [29], в СРСР лише через тридцять років після першої спроби, у 30-х роках, лише «в кінці 50-х – на початку 60-х років ХХ ст., розвернувся другий етап дискусії про предмет соціальної психології. Дві обставини сприяли новому обговоренню цієї проблеми:

- зменшення ідеологічного контролю;
- збільшення контактів з науковцями Західної Європи.

Дискусія почалася в 1959 р. статтею О.Г.Ковальова про розуміння предмету соціальної психології і відповідного кола її задач [12]. Не дивлячись на велику кількість нюансів різних точок зору, всі вони можуть бути згруповані в декілька основних підходів.

Так, з питання про предмет соціальної психології склалися три підходи.

Перший з них, що набув переважного поширення серед соціологів, розумів соціальну психологію як науку про „масовидні явища психіки”.

Другий підхід, навпаки, бачить головним предметом дослідження соціальної психології особистість.

Третій підхід синтезував два попередніх. Соціальна психологія розглядається ним як наука, що вивчає і масові психічні процеси, і положення особистості в групі.

У 1962 р. відкривається перша лабораторія соціальної психології в Ленінградському державному університеті (ЛДУ), а у 1968 р. - перша кафедра в ЛДУ. У 1966 р. вводиться науковий ступінь з соціальної психології» [29]. Починається більш менш стабільний період відтворення і розвитку соціальної психології з можливістю розробки її категоріально-поняттєвого апарату, відпрацювання теоретичних і практичних аспектів.

Попередньо оцінюючи розглянуті соціально-психологічні ідеї, висловлені вітчизняними вченими у 20-50-ті роки минулого століття, можна висловити припущення, що за всієї їх різноманітності і навіть строкатості, все ж можна відмітити певні закономірності в їх виникненні і розвої. По-перше, історіогенез цих ідей відбувається в межах єдиного світового і європейського наукового «протосоціологічного», соціологічного та соціально-психологічного простору, з яким вони генетично пов'язані. По-друге, при всій загальносвітовій та загальноєвропейській належності до цього простору, вони мають очевидну вітчизняну, національну, українську специфіку, чим збагачують всесвітню загальнонаукову соціально-психологічну думку. По-третє, очевидною видається наявність певних історико-генетичних соціально-психологічних ліній становлення, які надають теоретико-методологічному простору соціальної психології динамічного характеру. По-четверте, явним є зростання в історіогенезі соціально-психологічної думки в означений період ролі категорії

особистості, наукова розробка якої триває вже більше півтори століття і має відповідні досягнення.

Отже, мова йде про низку таких історико-генетичних ліній становлення соціально-психологічного простору, які відрізняються своїм авторством, моментом виникнення, тривалістю, змістовим наповненням, обсягом, динамічністю, теоретичністю, емпіричністю, неперервністю чи розірваністю, впливовістю, сполученням з іншими лініями тощо. В цьому відношенні однією з центральних історико-генетичних ліній у становленні динамічного теоретико-методологічного простору соціальної психології є саме персонологічна лінія, що утворюється теоретичними поглядами на особистість цілого ряду поколінь вітчизняних філософів, психологів, педагогів. Саме особистість виступає у соціальній психології важливим предметом пізнання і саме ця категорія міждисциплінарно пов'язує її, з одного боку, із соціологією, а з іншого – з психологією. Враховуючи цю обставину, дана лінія має бути представлена повніше і виступати центром кристалізації соціально-психологічних ідей. Ми маємо нагоду презентувати цю історико-генетичну персонологічну лінію у стислій формі наукових визначень, в яких акумулюються атрибутивні ознаки цієї головної категорії соціальної психології. Ми вважаємо за доцільне, не фрагментуючи цю лінію, розширити хронологічний період аналізу і розглянути в цьому розділі визначення особистості, запропоновані вітчизняними спеціалістами з кінця XIX до початку XXI століття включно. Саме в цей період формувалися вітчизняні теорії особистості, кількість яких сягає, за даними наших розвідок, більше 40 [23]. Визначення особистості входить до складу відповідної теорії і виступає при цьому як стисла психологічна думка про сутність особистості. Тому далі у розділі наводяться саме 40 визначень особистості – в умовному хронологічному порядку, що відповідає датам народження їх авторів, до числа яких ми включаємо також прізвища декількох спеціалістів із спільного україно-російського наукового соціально-психологічного простору, які справили помітний вплив на становлення вітчизняної персонології. Ось ця персонологічна лінія в персоналіях та створених ними визначеннях.

1.М.Я.Грот (1852-1899): «Очевидно, особистість людини не є тільки її тваринно-психічна індивідуальність, а сполучення цієї останньої зі світовим духовним началом, з божественною творчою силою, що створила світ, і в цій останній містяться корені всього нашого морального життя... Особистість є не тільки органічна індивідуальність, але і «над-індивідуальне», божественне, творче начало» в людині. «...Безпосереднє завдання кожної особистості є створити і підтримати, зберегти чи врятувати якомога більше інших життів, хоча б і з пожертвуванням свого власного одиничного життя... Любити, жаліти, пестити, зберігати і спасати від смерті все живе – ось загальна формула» [див. у 23, с. 51, 52].

2.П.П.Вікторів (1853-1929): «Наша особистість є все той же наш організм, тільки виражений в об'єктивно-суб'єктивних термінах нервово-психічного апарату» [23].

3.В.М.Бехтерєв (1857-1927): «Особистість з об'єктивної точки зору є не що інше, як самодіяльна особа зі своїм психологічним складом та індивідуальним відношенням до навколишнього світу» [23].

4.В.І.Вернадський (1863-1945) «В ноосфері вирішальним і визначальним чинником є духовне життя особистості, в її спеціальному виявленні... Немає нічого більш цінного в світі та нічого, що вимагає більшого збереження і поваги, ніж вільна людська особистість» [23].

5.О.Ф.Лазурський (1874-1917): «І саме цей священний вогонь, це прагнення (особистості – Р.В.) до якомога повного всебічного розвитку своїх духовних сил ми вважаємо однаково цінним, чи буде він виявлятися у яскравій і різноманітній психіці багато обдарованої людини, чи у бідній примітивній душі індивідуума...» [23].

6.В.В.Зенківський (1881-1962): «Особистість не може бути абсолютизована, вона не розвивається сама із себе, але набуває свого змісту у спілкуванні зі світом цінностей, у живому соціальному досвіді, у зверненні до Бога» [23].

7.С.М.Балей (1885-1952): «Ми приєднуємося до тих, хто використовує поняття «особистість» у двох значеннях, говорячи, з одної сторони, про особистість ідеальну, а з іншої – про особистість реальну (дійсну) [2].

8.А.С.Макаренко (1888-1939): «Виховуючи окрему особистість, ми маємо думати про виховання усього колективу. На практиці ці два завдання будуть вирішуватися тільки спільно і тільки в одному загальному прийомі. У кожний момент нашого впливу на особистість ці впливи обов'язково мають бути впливом на колектив. І, навпаки, кожне наше доторкання до колективу обов'язково буде і вихованням кожної особистості, яка входить у колектив» [23].

9.С.Л.Рубінштейн (1889-1960): «При поясненні будь-яких психічних явищ особистість виступає як воедино пов'язана сукупність внутрішніх умов, через які переломлюються усі зовнішні діяння (в ці внутрішні умови включаються і психічні явища - психічні властивості і стани особистості)» [23].

10.В.М.Мясищев (1893-1973): «Особистість характеризується передусім як система відношень людини до навколишньої дійсності. В аналізі цю систему можна дробити на безкінечну кількість відношень особистості до різних предметів дійсності, але якими б частковими в даному сенсі відношення не були, кожне з них завжди залишається особистісним» [23].

11.О.Ю.Кульчицький: (1895-1980) «Особистості, що творять культуру, бувають захоплені, можна сказати, одержимі певними вартостями. Завдяки вартостям немов проникає у людську історію «вищий світ» і змушує історичні особистості йти до нього на службу...» [23].

12.Л.С.Виготський (1896-1934): «Особистість... - поняття соціальне, вона охоплює надприродне, історичне в людині. Вона не природжена, але виникає внаслідок культурного розвитку, тому «особистість» є поняття історичне. Вона охоплює єдність поведінки, котра вирізняється ознакою оволодіння...» [23].

13.Г.С.Костюк (1899-1982): «Людський індивід стає суспільною істотою, особистістю в міру того, як у нього формується його свідомість і самосвідомість, утворюється система психічних властивостей, яка внутрішньо визначає його поведінку, робить його здатним брати участь у житті суспільства, виконувати ті чи ті суспільні функції. Від рівня розвитку цих властивостей залежить ступінь його можливої участі у створенні необхідних для суспільства матеріальних і духовних цінностей» [11].

14.О.М.Леонтьєв (1903-1979): «Дослідження процесу породження і трансформації особистості людини в її діяльності, що здійснюється у конкретних соціальних умовах, і є ключем до її дійсно наукового психологічного розуміння» [23].

15.О.В.Запорожець (1905-1981): «Особистістю називають окрему людину, оскільки вона є членом суспільства, займає певне становище у суспільстві та бере ту чи іншу участь у житті суспільства» [11].

16.К.К.Платонов (1906-1985): «Особистість – це конкретна людина як суб'єкт перетворення світу на основі його пізнання, переживання та відношення до нього» [23].

17.Б.Г.Ананьєв (1907-1972): «...Особистість є об'єкт і суб'єкт історичного процесу, об'єкт і суб'єкт суспільних відношень, суб'єкт і об'єкт спілкування, нарешті, що особливо важливе, суб'єкт суспільної поведінки – носій моральної свідомості» [23].

18.Л.І.Божович (1908-1981): Особистість – це людина, що «досягла такого рівня розвитку, за якого її погляди і відношення набувають стійкості і вона стає здатною свідомо та творчо перетворювати дійсність і саму себе» [23].

19.О.Г.Ковальов (1913-2004): «Особистість – складне, багатогранне явище суспільного життя, ланка в системі суспільних відношень. Вона – продукт суспільно-історичного розвитку, з одного боку, і діяч суспільного розвитку – з іншого» [12].

20.М.М.Амосов (1913-2002): «Особистість – це сукупність природжених і набутих якостей інтелекту, що надають людині її індивідуальність» [23].

21.В.О.Сухомлинський (1918-1970): «Всебічний розвиток особистості – це створення індивідуального людського багатства, яке поєднує в собі високі ідейні переконання, моральні якості, естетичні цінності, культуру матеріальних і духовних потреб...» [23].

22.А.В.Петровський (1924-2006): «Особистістю у психології позначається системна (соціальна) якість, що набувається індивідом у предметній діяльності і спілкуванні та характеризує міру представленості суспільних відношень в індивіді» [23].

23.В.А.Роменець (1926-1998): «Особистість як субстрат, носій морального вчинку разом з цим формується завдяки йому, є результатом сукупності вчинкових моральних дій; це стосується й таких рис особистості, як характер, темперамент, обдарованість тощо» [23].

24.О.К.Дусавицький (1928): «Особистість є особливий орган у структурі психіки індивіда, що відповідальний за прийняття рішень та їх наслідки» [23].

25.Г.О.Балл (1936): «Особистість – це здатність людини... бути автономним носієм культури...

З огляду на активність... соціальних спільнот і особистостей у культурному просторі, вони постають не просто носіями, а суб'єктами культури» [23].

26.В.В.Моляко (1937): «Творча особистість... має психологічну готовність до творчої праці в сучасних умовах, ...самостійно обирає свої дії й рішення, досягає суттєвого рівня розумового розвитку і професійної майстерності, здатна до нестандартних дій, усвідомлює свою відповідальність перед собою, колективом і суспільством» [23].

27.І.А.Зязюн (1938): «Суб'єктом культури може бути суспільство в цілому як виразник певним чином визначеної культури; особа як носій специфічних уявлень, свого «особистісного» культурного досвіду; група як сукупність особистостей з подібними культурними характеристиками» [23].

28.О.М.Ткаченко (1939-1985): «Особистість – це «вершинне» утворення в ієрархічній структурі психіки людини... якісно новий спосіб організації поведінки... вищий рівень взаємодії людини зі світом» [23].

29.І.Д.Бех (1940): «...Розвиненою особистістю може вважатися та, яка досягла найвищого рівня духовного освоєння навколишнього світу. Щоб це сталося, вона на тому ж рівні мусить освоїти і свій внутрішній світ, який часто для неї буває закритим. Тому слід формувати у вихованця здатність до чимраз більшої відкритості самому собі, а також наближення до найсуттєвішого у собі» [23].

30.С.Д.Максименко (1941): «Особистість – це форма існування психіки людини, яка являє собою цілісність, здатну до саморозвитку, самовизначення, свідомої предметної діяльності і саморегуляції, та має свій унікальний і неповторний внутрішній світ» [11].

31.Г.П.Васянович (1945), **В.Д.Онищенко** (1939): «Людська особистість проявляється через свій духовний світ (духовний універсум), який включає ідеали, мотиви, цінності; принципи, переконання; вірування; знання, погляди, ерудицію, вищі почуття (наприклад, морально-духовні або духовно-естетичні) тощо. З іншого боку, як самість (власне особистість), людська особистість або особистість людини проявляються через різноманітні форми і види самосвідомості: самоусвідомлення, самовизначення, певну самодостатність, власне покликання, самоактуалізацію і самореалізацію та ін. [4].

32.Б.Й.Цуканов (1946-2007): «Час – це стрижень, на який нанизана особистість» - це положення Кьєркегора покладено Б.Й.Цукановим в основу його теорії часу у психіці людини й особистості [23].

33.В.Ф.Моргун (1947): «Особистість – це людина, яка активно опановує і свідомо перетворює природу, суспільство і саму себе, яка має унікальне динамічне співвідношення просторово-часових орієнтацій, потребово-вольових переживань, змістовних спрямованостей, рівнів опанування і форм реалізації діяльності. Цим співвідношенням визначається свобода самовизначення особистості в її вчинках і міра відповідальності за їхні (включаючи і

непередбачувані) наслідки перед природою, суспільством і своїм сумлінням» [23].

34. А. Г. Асмолов (1949): «Індивідом народжуються. Особистістю стають. Індивідуальність відстоюють.

Психологія особистості може бути зрозумілою тільки як історія розвитку змінюваної особистості у змінюваному світі» [1].

35. В. Г. Кремень (1947): «У новій філософії освіти особистість постає соціокультурною істотою, яка постійно розвивається, разом з оточуючою її соціокультурною системою...

Особистість – це неповторне – не тільки в межах обмеженого цілого, але й загалом, у принципі – людське створіння, унікальний мікрокосм, ... суб'єкт і носій оновлених духовно-моральних цінностей... Особливе значення має особистісне самоствердження», завданням якого є утворення, «побудова» ... цього «унікального людського мікрокосму» [16, с. 138-139].

36. В. В. Рибалка (1947): «Особистість – це людина, особа із соціально, культурно та індивідуально, антропологічно зумовленою системою вищих психічних властивостей, що визначається залученістю людини до оволодіння і створення суспільних, культурних, історичних, вітальних, власне особистісних цінностей. Ця система виявляється і формується в процесі свідомої прогресивної, продуктивної, культурної, предметної діяльності, міжособистісного спілкування та життєдіяльності. Особистість опосередковує та визначає творчий рівень її взаємозв'язків із культурним, суспільним та природним середовищем. У філософсько-психологічному аспекті особистість – це об'єкт і суб'єкт соціального, культурного, історичного процесу і власного життя. В аксіопсихологічному плані особистість є найвищою цінністю суспільства, джерелом створення інших – матеріальних і духовних, природних і суспільних цінностей тощо» [23].

37. О. П. Саннікова (1948): «Особистість професіонала, яка формується та існує в діяльності, являє собою складне динамічне утворення, стає головним компонентом професійної діяльності, що організовує, контролює, оцінює і перетворює діяльність та себе» [23].

38. Т. М. Титаренко (1950): «... Особистість – відкрита, не застигла цілісність, що постійно змінюється, самовизначаючись у соціокультурному просторі та індивідуально-психологічному часі. Вона є інструментом оволодіння власною поведінкою та життям, власним майбутнім. Існування особистості полягає у постійному перетворенні культури, що засвоюється в живу індивідуальну життєтворчість» [27].

39. П. П. Горностай (1955): «Розуміння особистості людини як актора, що виконує у своєму житті певну роль, трактування життєвого світу як сцени, на якій як драма розігруються важливі життєві події, є дуже плідотворним та надає нові можливості для вирішення багатьох проблем сучасної теоретичної персонології» [7].

40. І. П. Маноха (1966): «... Творчий потенціал особистості у якісному його вираженні постає змістовою результуючою двох провідних тенденцій, антиномічних за природою, – оригінальності та стереотипності» [18] тощо.

Аналіз наведених визначень особистості свідчить про складність і багатозначність її атрибутивної характеристики. Оцінюючи дані визначення з формально-логічної точки зору, можна виділити таку їх ознаку, як антиномічність, тобто наявність протилежних атрибутів з явними чи неявними, знятими чи не знятими суперечностями. Відповідно до цього, можна теоретично виділити три можливі групи визначень: а) явно антиномічні, в яких чітко представлені протилежні атрибути особистості з наявними або певним чином знятими, тобто тією чи іншою мірою узгодженими або врівноваженими суперечностями (таких антиномій виявилось найбільше – приблизно дві третини); б) неявно антиномічні, в яких протилежності і суперечності лише намічені контекстуально, зокрема - фактом уже введеної у науковий обіг, хоча і не вказаної в дефініції протилежної до представленої в ній ознаки (таких менше третини), та в) не антиномічні визначення, в яких відсутні - і в тексті і в контексті - протилежні і суперечливі ознаки особистості, що визначається (таких менше десятої частини).

У змістовному плані до визначень особистості входять такі ключові атрибутивні антиномії чи окремі ознаки, як: над-індивідуальне (тобто соціальне-індивідуальне), нервово-психічне, суспільне-органічне, культура-субкультура, ідеальне-реальне, творче-репродуктивне, зовнішнє-внутрішнє, ноосферне-біосферне, багатство обдарованості-бідність примітивності, абсолютне-відносне, колектив-індивідум, система відношень - часткове ставлення, вищий світ - нижчий світ, природне еволюційне та суспільне історичне, діяльність-потенціальність, пізнання-перетворення, продукт та діяч суспільного розвитку, природжені та набуті якості, всебічність і однобічність розвитку, носій і суб'єкт вчинку, готовність до творчої праці і відповідальності за її наслідки, освоєння зовнішнього і внутрішнього світу в їх часових і просторових властивостях, вища форма і зміст існування психіки людини, духовність і самість, цінність і самоцінність, честь і гідність, стійкість і динамізм, соціокультурний простір та індивідуально-психологічний час, роль і сцена, події та драми, оригінальність та стереотипність тощо.

Це атрибутивне персонологічне розмаїття характеристик утворює унікальні можливості для генерування оригінальних соціально-психологічних ідей і гіпотез для можливих соціально-психологічних досліджень. Через ці атрибути персонологічна лінія сполучається з іншими історико-генетичними лініями соціально-психологічного простору.

На даному етапі дослідження можна виділити цікаві історико-генетичні лінії становлення категорій і понять, концептуальних ідей і теорій соціальної психології, з яких можуть формуватися напрямки перспективних соціально-психологічних досліджень. Це теоретична, методологічна, практична, дефініцітарна лінія визначення соціально-психологічних феноменів, групологічна і колективістична лінія, суспільно-особистісна і персонологічна лінія (в її подальшому розвитку), культурологічно-аксіопсихологічна і духовно-етична лінія, естетично-наукова, релігійна-світська (в їх взаємозв'язку), етно-психологічна та конституційно-суспільно-особистісна, соціально-психолого-педагогічна, гуманістично-пацифістична тощо лінії, в переплетінні і

взаємовпливі яких в означений історичний період виникали, збагачувалися, інноваційно розгорталися, глобалізувалися утворюючи напрямки цікавої соціально-психологічної практики, певного узагальнення та систематизації, або, навпаки, ідеологічно нищилися, зникали чи локалізувалися у вузькому колі досліджень означені ідеї та концепції.

Наявність і доступність для вивчення історичних соціально-психологічних даних, обмеженість дослідницьких можливостей автора дозволяють зараз намітити лише певне змістовне наповнення цих ліній даними, що здобуті відомими або мало відомими дослідниками.

Так, методологічна лінія представлена положеннями досліджень таких вчених, як: В.М.Бехтерев (ідеї взаємного зумовлення, коодетермінації суспільства і особистості в межах соборної особистості), Л.С.Виготський (культурно-історична теорія і закони розвитку вищих психічних функцій особистості як одиниці суспільства), А.С.Макаренко (теорія і практика виховання і діяльності особистості у колективі як складової суспільства в екстремальних умовах його існування), С.Балей (соціально-психологічні погляди на юрбу, її динаміку, типологію, з проєціюванням цих поглядів на організацію життя класу і школи), Г.Ващенко (ідея конвергенції найкращого суспільного, духовного досвіду серед того, що накопичено в історії суспільства і школи і може бути використане для їх удосконалення), С.Л.Рубінштейн (етичні та філософсько-психологічні основи суспільного та особистісного буття, умови єдності між людьми) тощо.

Зрозуміло, що представники історико-генетичних ліній могли не зустрічатися ні очно, ні навіть опосередковано через складні ідеологічні, політичні, геополітичні умови, тому відтворення цих ліній безумовно корисно для осмислення об'єктивних тенденцій становлення соціальної психології і використання, хай і запізно, розвивального потенціалу розірваного у часі методологічного простору.

Деякі історико-генетичні лінії становлення соціально-психологічних ідей лише намічені, вони потребують свого осмислення і розвою. До таких можна віднести конституційно-суспільно-особистісну лінію, яка фактично була започаткована А.С.Макаренком у педагогічних і публіцистичних працях, закамфльованих тогочасними ідеологічними штампами, що потребує певної їх деідеологізації.

Як видно з порівняльного аналізу ряду персоналій та їх поглядів, що утворюють вказані вище лінії, останні переплітаються між собою, збагачують одна одну і утворюють певну концептуальну призму, через яку можна краще зрозуміти зроблене чи незроблене в процесі історіогенезу соціальної психології.

Отже, проведений у розділі аналіз праць вітчизняних науковців свідчить про те, що у 20-50-х роках минулого століття були висунуті перспективні соціально-психологічні думки, які або вже набули свого розповсюдження і розвою у соціально-психологічній науці, або тільки намічені, або на жаль залишилися поза увагою сучасних соціальних психологів. Проте, вимоги розвитку сучасного українського суспільства потребують їх повернення у

науковий обіг, ретельного вивчення та обґрунтування доцільності їх використання у категоріально-поняттєвому апараті сучасної соціальної психології. Звичайно, що дане дослідження носить в цьому плані лише попередній характер і має бути продовжене.

Список використаних джерел.

- 1.Асмолов А.Г. Психология личности: Культурно-историческое понимание развития человека / Александр Асмолов. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Смысл: Издательский центр «Академия», 2007. – 528 с.
- 2.Балей С. Вибрані праці з соціальної і педагогічної психології / Тернопільський експериментальний ін.-т пед. освіти.–Тернопіль, 1995. – 46 с.
- 3.Бердяев Н.А. Самопознание (Опыт философской автобиографии). – М.: Книга, 1991.- 447 с.
- 4.Васянович Г.П., Онищенко В.Д. Ноологія особистості: Навчальний посібник для студентів і викладачів. – Львів: «Сполом», 2007. – 312 с.
- 5.Ващенко Г. Загальні методи навчання: Підручник для педагогів. – К.: Українська Видавнича Спілка, 1997. – 441 с.
- 6.Головаха Е.И., Панина Н.В. Социальное безумие: история, теория и современная практика. – К.: Абрис, 1994.- 168 с.
- 7.Горностай П.П. Личность и роль: Ролевой подход в социальной психологии личности. – К.: Интерпресс: ЛТД, 2007.- 312 с.
- 8.Губко О.Т. Психологія українського народу: наук. дослідж.: в 4-х кн. Кн. 1: Психологічний склад проукраїнської народності / Олексій Губко. – Видання друге, значно доповнене. – К.: Видавець Сергій Наливайко, 2010. – 504 с.
- 9.Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний ред. В.Г.Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
- 10.Загальна психологія: Підручник / О.В.Скрипченко, Л.В.Долинська, З.В.Огороднійчук та ін. – К.: Либідь, 2005. – 464 с.
- 11.Запорожец А.В. Психология: Учебник для дошкольных педагогических училищ. Изд-е третье. – М.: Просвещение, 1965. – 240 с.
- 12.Ковалев А.Г. О социальной психологии / Вестник Ленинградского университета. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1959.
- 13.Коваленко А.Б., Корнєв М.Н. Соціальна психологія: Підручник. – К., 2006. – 400 с.
- 14.Корольчук М.С., Криворучко П.П. Історія психології: Навч. посіб. для ст-в вищих навч. закл. – К.: Ельга, Ніка-Центр, 2004. – 248 с.
- 15.Костюк Г.С. Проблема личности в философском и психологическом аспектах / Костюк Г.С. Избранные психологические труды. – М.: Педагогика. 1988. – 304 с. – С. 76-85.
- 16.Кремень В.Г.Філософія людиноцентризму в освітньому просторі / В.Г.Кремень. – 2-е вид. – К.: Т-во «Знання» України, 2010. – 520 с.

- 17.Макаренко А.С. Избранные произведения в трех томах. Том третий. Общие проблемы педагогики. Издание второе. – К.: Радянська школа, 1985. – 592 с. (О личности и обществе. – С.536-540)
- 18.Манюха І.П. Психологія потаємного «Я». – К.: Поліграфкнига, 2001. – 448 с.
- 19.Основи соціальної психології: Навчальний посібник / О.А.Донченко, М.М.Слюсаревський, В.О.Татенко, Н.В.Хазратова та ін.; За ред. М.М.Слюсаревського. – К.: Міленіум, 2008. – 496 с.
- 20.Погорілий О.І. Соціологічна думка ХХ століття: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1996. – 224 с.
- 21.Попова І.М. Соціологія. Пропедевтичний курс: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. – Київ: Тандем, 1996. - 271 с.
- 22.Психологія: підручник / Ю.Л.Трофімов, В.В.Рибалка, П.А.Гончарук та ін.; за ред. Ю.Л.Трофімова. – 6-те вид., стереотип. – К.: Либідь, 2008. – 560 с.
- 23.Рибалка В.В. Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіці: Навчальний посібник. – Одеса: Букаєв Вадим Вікторович, 2009. – 575 с.
- 24.Рибалка В.В. Психологія честі та гідності особистості: культурологічні та аксіологічні аспекти: науково-методичний посібник / В.В.Рибалка. – К.: ТОВ «Інформаційні системи», 2011. – 428 с.
- 25.Соціологічна думка України: Навч. посібник / М.В.Захарченко, В.Ф.Бурлачук, М.О.Молчанов та ін. – К.: Заповіт, 1996. – 424 с.
- 26.Сухомлинський В.О. Вибрані твори. В 5-ти т. Т. 5. – Педагогічні статті (стаття «Людина – найвища цінність»). – К.: Рад. школа, 1977. – 639.
- 27.Титаренко Т.М. Сучасна психологія особистості. – К.: Марич, 2009. – 232 с.
- 28.Фортунатов Г.А., Соколов М.В. Педология. Учебник для школьных отделений педагогических техникумов. Изд-е второе. – М.: Гос. учебно-педагогическое изд-во, 1936. - 248 с.
29. Чередник Г.Ю., Лоза О.О. Конспект лекцій з курсу «Соціальна психологія» [Текст] / Г.Ю. Чередник, О.О. Лоза. – Дніпропетровськ: РВВ ДНУ, 2009. – 76 с.
- 30.Шаповал М.Ю. Загальна соціологія. – К.: Український центр духовної культури, 1996. – 368 с.
- 31.Яноушек Я. Значение книги С.Л.Рубинштейна «Человек и мир» для философских основ социальной психологии / Сергей Леонидович Рубинштейн. Очерки, воспоминания, материалы: К 100-летию со дня рождения / Отв. ред.. Б.Ф.Ломов. – М.: Наука, 1989. – 440 с.